

محدوده حرم از نگاه فریقین (۱)

کریم آدینه*

چکیده

بررسی مقدار مساحت حرم از نگاه روایات و فقهای امامیه، تبیین حدود حرم از منظر فقهای عامه و روایات این باب، پژوهش در مورد ورودی‌های مکه و مقدار فاصله میان اعلام حرم تا مکه، شناسایی اعلام و انصاب واقع شده در کوه‌ها، تپه‌ها و گردنه‌های اطراف مکه و بیان مقدار فاصله آن‌ها از یکدیگر، از مباحث این نوشته است. بحث از محدوده اعلام و انصاب حرم و فاصله آن‌ها تا مکه و مسجد الحرام، میان علمای اهل سنت، تقریباً از قرن نخست تا کنون ادامه داشته و کتاب‌ها در این مورد نگاشته شده که در خلال بحث به آن‌ها اشاره گردیده است. در مورد مقدار فاصله میان اعلام و انصاب حرم تا مسجد الحرام و مکه، اقوالی وجود دارد که به نظر ما، نظریه حویطان - که با نرم افزار پیشرفته (GPS) اندازه گیری کرده - از دیگر اندازه‌ها دقیق‌تر و درست‌تر است. کلید واژه‌ها: حرم، محدوده، برید، نشانه‌های حرم، احکام حرم

میقات

مقدمه

شناخت و آگاهی از محدوده حرم، از آن‌رو که از اماکن شریف و مقدس بوده و احکام ویژه‌ای دارد، حایز اهمیت است. از جمله موضوعات مربوط به مکه و حج که آگاهی از آن، هم از نظر فقهی لازم است و هم از جهت تاریخی و جغرافیایی، حرم و حدود و مرزهای آن است. حدود حرم الهی با ستون‌ها و علایمی مشخص شده و شکل هندسی آن تا حدی نزدیک به

*. دانش آموخته سطح ۴ حوزه علمیه قم.

شکل ذوزنقه است.^۱

فقهای امامیه دربارهٔ محدودهٔ حرم بحث چندانی نکرده‌اند و از آنجا که بعد از وضع علامات، محدودهٔ حرم معلوم و مشخص است، بحث پیرامون آن، چندان اهمیتی ندارد؛ گرچه مقدار مسافت بین علامات و مکه مجهول باشد. البته زراره یک روایت در مورد مساحت حرم از امام صادق علیه السلام نقل کرده که فرمودند: «خداوند حرمتش را چهار فرسخ در چهار فرسخ حرمت بخشید.» جالب اینجاست که طبق تحقیقات و نقشهٔ هوایی، محدودهٔ حرم که به واسطهٔ آقای بن دهیش در کتاب «الحرم المکی و الاعلام المحیطة به» نقل شده، مساحت حرم تقریباً مساوی است با آنچه در روایت زراره در مورد مساحت حرم نقل شد.

۱. حدود حرم از نگاه امامیه

حدود منطقهٔ حرم، از دیرباز پیدا و مشخص بوده؛ از این رو، امامیه دربارهٔ محدودهٔ حرم مباحث چندانی مطرح نکرده و آنچه در این مورد نوشته‌اند، ظاهراً برگرفته از نظرات و منابع اهل سنت است؛ زیرا آنچه در پژوهش و کاوش‌ها بدان دست یافتیم، این است که نخستین کتاب از امامیه که مقدار مسافت حرم را نقل کرده «المهذب ابن براج»^۲ است. نتیجهٔ پژوهش وی در این مورد، تقریباً همان است که ازرقی و فاکهی؛ (دو عالم اهل سنت) در اخبار مکه خود آورده‌اند؛ حتی با همان عبارات یا با مختصر تفاوت؛ به گونه‌ای که هر خواننده‌ای در می‌یابد مطالب نقل شده در «المهذب» برگرفته از نظریهٔ ازرقی و فاکهی است.

علمای امامیه نیز همین نظریه را برگزیده‌اند و اگر در عبارات کتب امامیه اختلافی در حدود حرم دیده می‌شود، ناشی از اختلاف نظر در منابع و کتب عامه است. مؤید این ادعای ما سخن صاحب جواهر است که در حد و اندازهٔ حرم، هر آنچه نقل کرده، از علما و کتب عامه و اهل سنت است.

اکنون در این نوشته، محدوده و اندازهٔ حرم و فاصلهٔ میان اعلام و نشانه‌ها تا مکه

۱. نقشهٔ محدودهٔ حرم و نیز علایم و ستون‌های ابتدا و انتهای آن را در پایان مقاله ملاحظه فرمایید.

۲. «حد الحرم من جهة المدينة علي ثلاثة أميال و من طريق اليمن علي سبعة أميال و من طريق العراق علي سبعة أميال و من طريق جدة علي عشرة أميال و من طريق الطائف علي عرفة أحد عشر ميلاً من بطن نمره» (ابن فهد حلی، بی تا، ج ۱، ص ۲۷۲).

و مسجد الحرام و موارد اختلافی و اتفافی را از دیدگاه اهل سنت و امامیه به تفصیل بررسی نموده، قول مختار را بیان خواهیم کرد.

مساحت حرم

علمای امامیه در مقدار مساحت حرم مکه، دارای اتفاق نظریه‌اند و همگی معتقدند که مساحت حرم «برید در برید» است و چون هر برید چهار فرسخ شرعی است، مساحت تقریبی حرم شانزده فرسخ مربع می‌شود، لیکن این مقدار مساحت که گفتیم، نسبت به اطراف مکه مساوی نیست، به طوری که مسافت از جهات چهارگانه به یک اندازه باشد؛ زیرا بعضی از جهات مکه؛ مانند تنعیم نزدیکتر است و بعضی دورتر. بنابراین، مراد از این مقدار مسافت مجموع مساحت حرم از همه اطراف است.

شیخ طوسی در «نهایه»، (بی تا، ص ۲۳۴) و «مبسوط» (۱۳۸۷ ش.، ص ۳۵۴) و ابن براج در «المهذب» (۱۴۰۶ ق.، ج ۱، ص ۲۲۰) و ابن ادریس حلی در «سرائر» (۱۴۱۰، ج ۱، ص ۵۵۵) و علامه در «تذکره الفقهاء» (۱۴۱۶ ق.، ج ۷، ص ۳۷۵) و دیگران، حد حرم را برید در برید نقل کرده‌اند. صاحب مستمسک العروه در این مورد می‌نویسد:

«كشف اللثام و جواهر در نقل کلمات کسانی که متعرض ذکر مسافت حرم از جهات مختلف شده‌اند، اطالۀ کلام کرده‌اند؛ زیرا وقتی علامت وضع شدۀ محدودۀ حرم معلوم و مشخص است، دیگر بحث در مورد آن ضرورتی ندارد، اگرچه مقدار مسافت بین علامات و مکه به ذراع، مجهول و نامشخص است.»^۱

صاحب جواهر در این مورد می‌نویسد: «در هر حال، تحدید و اندازه یاد شده، برگرفته از روایات اهل بیت علیهم السلام است و علمای ما هم به آن فتوا داده‌اند.» (نجفی، ۱۹۸۱ م.، ج ۵، ص ۵۱۸).^۲

۱. «وقد أطال في كشف اللثام و الجواهر في نقل كلمات من تعرض لذكر مسافة الحرم من الجهات المحيطة بمكة. وليس بهمهم بعد وضع العلامات على الحدود بنحو صارت معلومة وإن كانت المسافة بينها وبين مكة بالذراع مجهولة. ولأجله لا يهَمُّ الإطالة في ذلك» (مستمسك العروه، ج ۱، ص ۲۸۷).
۲. مطلبی جالب درباره علامت حرم از آیت الله العظمی گلپایگانی (رحمة الله عليه):

مرحوم سید محسن حکیم در این باره می‌نویسد: «در ظاهر اشکالی میان امامیه نیست که حرم یک برید در یک برید است.» و در «کشف اللثام» (فاضل هندی، ۱۴۱۶ق.، ج ۵، ص ۲۳۷) آمده: «اختلافی در آن نیست...» و ظاهر قول امام علیه السلام «برید فی برید» این است که طول حدّ حرم یک برید و عرض آن هم یک برید است، لیکن از آنجا که معلوم است حدود حرم مکه در جهات اطراف مکه مختلف است؛ به این معنی که حدود حرم در بعضی جهات دور و در برخی جهات نزدیک به مکه است، مشخص می‌شود که مراد از حدیث [برید فی برید] مقدار مسافت است؛ به صورتی که اگر همه این مساحت‌ها از جهات مختلف حساب شوند و به شکل مربع در بیابند، طول و عرض آن می‌شود یک برید در یک برید. (حکیم، ۱۴۰۴ق.، ج ۱۱، ص ۲۸۶). محقق خوبی (۱۴۱۰ق.، ج ۵، ص ۵۱۸) هم همین توجیه را پذیرفته است.

حجت و دلیل مساحت حرم

تنها دلیل این بحث موثقه زراره است.

«محمد بن الحسن بإسناده عن سعد بن عبد الله عن أبي جعفر، عن العباس بن معروف، عن صفوان بن يحيى، عن عبد الله بن بكير، عن زرارة قال سمعت أبا جعفر عليه السلام يقول حرم الله حرمه بريدا في بريدا أن يحتلى خاله أو يعضد شجره إلا الإذخر أو يصاد طيره...» (حرّ عاملی، ۱۴۱۴ق.، ج ۱۲، ص ۵۵۵، ح ۴).

«زراره گوید: شنیدم امام باقر علیه السلام فرمود: خداوند متعال حرمش را از یک برید در

در تاریخ آمده است که در یکی از جنگهای قریش بعضی از علامات حدود حرم مکه از بین رفت. پیامبر صلی الله علیه و آله بدین جهت ناراحت و غمگین گردید تا اینکه جبرئیل علیه السلام آمد و بشارت داد: هر علامتی که از بین رفته بود سر جایش قرار گرفت. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: آیا درست سر جایش قرار گرفت، جبرئیل پاسخ داد: علامتی بر جای خو قرار نگرفت مگر به دست یک فرشته. آیت الله گلپایگانی از استادش نقل می‌کند: اینکه جبرئیل علیه السلام گفت: «ما وضعوا فيها الأبيد ملک»؛ «هیچ علامتی قرار داده نشد مگر به دست فرشته‌ای». این همانند کلام خداوند است نسبت به قرآن کریم که می‌فرماید: ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾ «ما قرآن را فرستادیم و خود نگهبان آن هستیم». بدین معنی که وقتی برای حرم حدودی مشخص و معلوم است، ما حافظ و نگهبان آن هستیم.

یک برید محترم شمرده، که گیاهش چیده نشود و درختش قطع نشود مگر گیاه
اذخر، و پرنده‌اش صید نشود...»
این روایت به خاطر «عبدالله بن بکیر» که فطحی مذهب است، صحیحه نیست بلکه
آن را موثقه دانسته‌اند.

«عبدالله بن بکیر» اگر چه فطحی مذهب بوده لیکن وثاقتش را پذیرفته‌اند. شیخ طوسی
در الفهرست، (۱۳۵۱ ش.، ص ۱۸۸) مامقانی در تنقیح المقال (۱۴۲۲ ق.، ج ۲، ص ۱۷۱) و محقق
خویی در معجم رجال الحدیث (۱۴۰۹ ق.، ج ۱۱، ص ۱۳۲) تصریح به وثاقت این راوی کرده‌اند.

دلالت موثقه زراره

روایت زراره دلالت دارد که مساحت حرم امن الهی چهار فرسخ در چهار فرسخ است؛
زیرا هر برید چهار فرسخ و هر فرسخ حدود شش کیلومتر است. وقتی چهار فرسخ را ضرب
در شش کیلومتر کنیم می‌شود بیست و چهار کیلومتر (۶×۴=۲۴) و اگر این بیست و چهار را
ضرب در بیست و چهار دیگر کنیم که ضلع دیگر این مربع (حرم) است، می‌شود پانصد و
هفتاد و شش کیلومتر (۲۴×۲۴=۵۷۶) که این مقدار، مساحت تقریبی حرم امن الهی است.

تطبیق این مساحت با مساحتی که با نقشه هوایی گرفته‌اند

صاحب کتاب «الحرم المکی الشریف» ضمن تحقیقاتی میدانی، در باره حدود حرم
می‌نویسد: «طبق نقشه هوایی، مساحت حرم را یافتیم که به مقدار پانصد و پنجاه کیلومتر و
سیصد متر (۵۵۰ کیلومتر و ۳۰۰ متر) می‌باشد.» (بن‌دهیش، ۱۴۱۸ ق.، ص ۱۲۲) و این
تقریباً مطابق است با موثقه زراره که امام باقر علیه السلام فرمود: حرم امن الهی برید در برید است
که مطابق کیلومتر حدود پانصد و هفتاد و شش کیلومتر است و این اختلاف کم که
وجود دارد، شاید به خاطر اندازه‌ای است که در مورد «کیلومتر» گفته‌اند.

بنابراین، این روایت، دلالت کامل نسبت به مساحت کل حرم امن الهی دارد.

۱. «مساحة الحرم من واقع الخرائط الجوية فوجدتها (۵۵۰۳۰۰ م) خمسمائة و خمسين كيلومتراً
و ثلاثمائة متر مربع».

حدود حرم از نگاه شهید سید محمد صدر:

تنها فقهی که نگاهی متفاوت نسبت به حدود حرم دارد، صاحب کتاب «ماوراء الفقه» است. وی معتقد است: برخی روایات معتبر، حرم را محدود به چهل و هشت میل از هر جهت مکه مکرمه دانسته‌اند؛ یعنی حرم دایره‌ای است که نصف قطر آن به این مقدار (چهل و هشت میل) می‌باشد و میل هم به نظر ایشان مساوی با هزار و هشتصد و بیست و چهار (۱۸۲۴) متر است. بنابراین، چهل و هشت میل، مساوی است با هشتاد و هفت کیلومتر و پانصد و پنجاه و دو متر که این مقدار مسافت، نصف قطر دایره حرم است و روی این حساب قطر کل حرم دو برابر این مقدار است؛ یعنی یکصد و هفتاد و پنج کیلومتر و صد و چهار متر می‌باشد، (صدر، ۱۴۲۷ق.، ج ۲، ص ۲۳۱).^۱

و نیز می‌نویسد: «بعضی از فقها حدود حرم را برید در برید گفته‌اند؛ یعنی طول آن یک برید و عرض آن هم یک برید. و برید چهار فرسخ است. فرسخ تقریباً ۶ کیلومتر می‌باشد... و این سخن به اعتماد بعضی از روایات است که خالی از اشکال نیست.» (همان صص ۴-۲۳۳).^۲

سید محمد صدر، بعد از بیان حدود حرم از جهات چهارگانه - شمال، غرب، شرق و جنوب - می‌نویسد: «معنای این مقدار فاصله‌ای که بیان شد، این است که حرم از هر جهت، مسافت متفاوتی دارد و یکسان نیست در حالی که چنین سخنی درست نیست و مخالف با ارتکاز متشرعه است. بالاتر اینکه معارض است با روایاتی که خود علما اعتماد بر آن کرده‌اند که حرم برید در برید است.» (همان).

۱. «و قد ذکر بعض الفقهاء حدود الحرم أنه برید فی برید - أي برید طولاً و برید عرضاً - و البرید أربعة فراسخ و الفرسخ ستة كيلو مترات تقريباً... أقول: و هذا معناه أن الحرم تفاوت في مسافته تفاوتاً كبيراً جداً. و هذا لا معنى له و مخالف لارتكاز المتشرعة بكل تأكيد. بل معارض للروایات التي اعتمد هو عليها و هو أن يكون الحرم برید فی برید.

۲. و هذه الأماكن الأربعة التي أشار إليها، لم تذكرها الروایات كحدود للحرم، وإنما لتكون مواقيت لمن فاته الإحرام في المواقيت الاعتيادية و ضاق وقته عن الرجوع. و نحو ذلك من الحالات. كل ما في الأمر أنه قد يخطر بذهن الفقيه: أنه لا بد من الخروج من الحرم للإحرام، فلو كانت هذه المناطق داخل الحرم لم يكف الإحرام منها. و هذا قابل للمناقشة من عدة جهات.

ایشان در ادامه می‌نویسد: «و اما این جهات چهارگانه یادشده را روایات به عنوان محدوده حرم معرفی نکرده‌اند، بلکه اینها تنها مواقیتی هستند برای کسانی که از احرام در میقات‌ها بازمانده‌اند و ضیق وقت دارند از رجوع به مواقیت و یا مثل این مورد از حالات.» بنابراین، نهایت مطلبی که می‌توان گفت این است که بگوییم؛ به ذهن فقیه خطور کرده است که ناگزیر از خروج از حرم برای بستن احرام هستیم. پس اگر مناطق چهارگانه مذکور داخل در حرم باشند، احرام بستن از آنجا درست نیست، لیکن این کلام از چند جهت قابل مناقشه است:

الف) امر به احرام از آن مناطق، تسامح شرعی است. بنابراین، جایز است احرام از داخل حرم. بله، اگر دلیل معتبری داشتیم که از این مناطق باید احرام بست، به آن عمل می‌کردیم.

ب) اگر این اماکن خارج حرم باشند، معنایش این است که حرم، کمترین و نزدیک‌ترین مقدار مسافت از آن‌ها به مکه است که آن چهار میل است (تنعیم)؛ زیرا حرم الهی به صورت دایره‌ای است به دور کعبه و غیر این را متشرعه قبول ندارد و این مقدار فاصله مساوی، هفت کیلومتر و دویست متر است و اما باقی مناطق سه‌گانه خارج حرم می‌باشند.

و احتمال این که اگر حرم نه دایره‌ای شکل، بلکه مشوش‌الشکل باشد، قابل قبول نیست و روایات هم دلالت بر آن ندارد... بنابراین، آنچه که داخل این دایره مقدسه ۸۷ کیلومتر و ۵۵۲ متر از اماکن باشد، حرم است و آنچه که خارج از این محدوده باشد حل است. نتیجه اینکه این اماکن چهارگانه داخل در حرم است؛ چنانکه مشاعر سه‌گانه مشهور؛ یعنی منا، عرفات و مشعر نیز داخل در حرم الهی می‌باشند. (همان.)

اشکالاتی که بر نظریه سید محمد صدر وارد است:

اولاً: روایات معتبری که تصریح کند محدوده حرم چهار و هشت میل است را نیافتیم. بله، ممکن است مراد ایشان از این روایات، روایاتی است که در رابطه با وجوب حج قرآن یا افراد برای اهل مکه و کسانی است که فاصله منزل و سکونت آن‌ها کمتر از چهار و هشت میل تا مسجد الحرام می‌باشد.

در این مورد دو روایت وجود دارد:

۱. صحیحۀ زراره: «مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ مُوسَى بْنِ الْقَاسِمِ، وَعَنْهُ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي نَجْرَانَ، عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى، عَنْ حَرِيْزٍ، عَنْ زُرَّارَةَ، عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام قَوْلُ اللَّهِ - عَزَّ وَجَلَّ - فِي كِتَابِهِ ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ قَالَ: يَعْنِي أَهْلُ مَكَّةَ لَيْسَ عَلَيْهِمْ مُتْعَةٌ - كُلُّ مَنْ كَانَ أَهْلُهُ دُونَ ثَمَانِيَّةٍ وَأَرْبَعِينَ مِيلاً - ذَاتِ عِرْقٍ وَ عُسْفَانَ كَمَا يَدُورُ حَوْلَ مَكَّةَ - فَهُوَ يَمْنُ دَخَلَ فِي هَذِهِ الْآيَةِ - وَ كُلُّ مَنْ كَانَ أَهْلُهُ وَرَاءَ ذَلِكَ فَعَلَيْهِمْ الْمُتْعَةُ». (حرّ عاملی، ۱۴۱۴ق.، ج ۱۱، ص ۲۵۹، باب ۶، ح ۳)

۲. خبر زراره: «محمد بن الحسن بإسناده عن علي بن السندي، عن حماد، عن حريز، عن زرارة، عن أبي جعفر عليه السلام قال: سألته عن قول الله تعالى ﴿ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ قَالَ ذَلِكَ أَهْلُ مَكَّةَ لَيْسَ لَهُمْ مُتْعَةٌ وَلَا عَلَيْهِمْ عُمْرَةٌ. قَالَ: قُلْتُ فَمَا حَدُّ ذَلِكَ؟ قَالَ: ثَمَانِيَّةٌ وَأَرْبَعُونَ مِيلاً مِنْ جَمِيعِ نَوَاحِي مَكَّةَ دُونَ عُسْفَانَ وَ دُونَ ذَاتِ عِرْقٍ». (حرّ عاملی، ۱۴۱۴ق.، ج ۱۱، ص ۲۶۱، باب ۶، ح ۷)

در روایت دوم، زراره از امام باقر عليه السلام درباره این آیه می پرسد که خداوند فرمود: ﴿ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ این حکم برای کسی است که خانواده اش نزد مسجد الحرام ساکن نباشند. امام عليه السلام در پاسخ او فرمودند؛ یعنی اهل مکه نباید عمره و حج تمتع انجام دهند. زراره گوید: پرسیدم تا کجای مکه، و حد آن چه مقدار است؟ فرمودند: چهل و هشت میل از همه اطراف مکه؛ مانند عسفان و ذات عرق.

بررسی سند این دو روایت:

سند روایت نخست که صحیحۀ زراره باشد، مشکلی ندارد و صحیحۀ است لیکن حدیث دوم که از زراره نقل شد، از حیث سند دارای مشکل است، به جهت وجود «علی بن السندي» که وثاقتش ثابت نشده است.

ثانیاً: دلالت این روایت بر تعیین محدوده حرم مشکل است؛ زیرا این روایت حکم و وظیفه مکلفینی را بیان می کند که قصد دارند اعمال حج انجام دهند و بر این مطلب

دلالت می کند که «نائی» یعنی کسانی که بیشتر از چهل و هشت میل از مسجد الحرام فاصله دارند وظیفه آن‌ها حج تمتع است و کمتر از این فاصله اهل مکه حساب می شوند و باید حج قران یا افراد انجام دهند و این چه ارتباطی با محدوده حرم دارد.

ثالثاً: کلام ایشان در رابطه با حدود حرم مخالف با قول مشهور فقها و سیره مسلمین است که این مکانهای علامت گذاری شده را به عنوان حد حرم می شناسند.

رابعاً: طبق مبنای ایشان لازم می آید تمام اخبار و تواریخی که در رابطه با اعلام و انصاب حرم و مسافتی که درباره حدود حرم ثبت شده است را کنار بگذاریم، لکن «دون اثبات ذلک خرط القتاد» یعنی کمتر از این سخن گفتن مانند دست کشیدن بر روی خار مگیلان است!

خامساً: اصل این مقدار فاصله - چهل و هشت میل - برای اهل مکه مورد اختلاف است. بسیاری از فقها این مقدار فاصله را دوازده میل نقل کرده اند.

مستند الشیعه این قول را به بسیاری از فقها مانند: «شرایع، سرائر، ارشاد، به نقل از اقتصاد و الجمل و العقود و الغنیه و الکافی و الوسیله و الجامع و الاصباح و الارشاد و القواعد». استناد داده است، (نراقی، ۱۴۱۷ق.، ج ۱۱، ص ۲۲۰)

۲ (محدودۀ حرم از دیدگاه اهل سنت

به عقیده اهل سنت (چنانکه از کتب آنها استفاده می شود) در حدّ حرم اختلاف است. صاحب جواهر در این مورد نوشته است:

«... ولکن فی کتب العامة اختلاف فیه» (نجفی، ۱۹۸۱م.، ج ۲، ص ۳۰۱) در کتب عامه در محدوده حرم اختلاف شده است.

فاسی در این مورد می نویسد: «به طور خلاصه آن چه در مورد حدود حرم در میان مردم دیده ام نشان می دهد که همه حدود حرم مورد اختلاف است» (فاسی، ۱۹۹۹م.، ج ۱، ص ۱۰۸).^۱ چنانچه در «العقد الثمین» (فاسی، ۱۴۰۶ق.، ص ۳۸) به همین نکته اشاره دارد.

«بن دهیش» (۱۴۱۸ق.، ص ۷۹) نیز معتقد است که حدود حرم اختلافی است.

قبل از ورود به بحث در علائم و نشانه های حرم و محدوده آن، این نکته قابل توجه

۱. «و قد تلخص لی مما رأیت للناس فی حدود الحرم أنّ جمیع حدوده مختلف فیها».

است که بحث از اعلام حرم به دو نوع است.

بحث اول: بحث از ورودیهای شش گانه حرم شریف و مکه مکرمه که شامل: جدّه، یمن، طائف، عراق، جعرانه و مدینه است.

بحث دوم: بحث از اعلام و نشانه‌های غیر از ورودیها، که بر فراز کوهها، گردنه‌ها و بلندی‌ها و غیر آن می‌باشد که بنابر تحقیقات میدانی انجام گرفته توسط دکتر «عبدالملک بن عبدالله بن دهیش» تعداد آنها نهصد و سی و چهار (۹۳۴) علامت می‌باشد که همه آنها در طول تاریخ جز آنهایی که به دست بازسازان تجدید شده، خراب شده‌اند.

مجموع نشانه‌های ورودی مکه پانزده مورد است که دو عدد آنها بر قلّه کوه‌ها به همراه سیزده عدد دیگر باقی است. اما بقیه نشانه‌ها - غیر از ورودی‌های مکه - که نهصد و نوزده عدد می‌باشد تعداد ششصد و سی عدد؛ یعنی بیش از دو ثلث آنها با آهک بر بالای کوهها قرار گرفته و بقیه نشانه‌ها که دویست و هشتاد و نه نشانه است، سنگ چین‌های منهدم شده می‌باشد. این نشانه‌ها در چهار حد شمالی، جنوبی، غربی و شرقی قرار دارند که از مجموع نهصد و سی و چهار نشانه تعداد پانصد و هفتاد و چهار نشانه در حد شمالی و تعداد صد و پنجاه و دو عدد نشانه در حد جنوبی و تعداد صد و هشت نشانه در حد شرقی و نود و هشت نشانه در حد غربی قرار دارند.^۱

اما بحث نخست:

علائم و نشانه‌های ورودی‌های حرم:

علمای عامّه از شش^۲ ورودی مکه که همه آنها علایمی دارد یاد کرده‌اند؛ ورودی‌ها عبارت‌اند از: طریق مدینه، طریق یمن، طریق طائف، طریق جدّه، طریق عراق و جعرانه.»

۱. الحرم المکی الشریف والاعلام المحیطة به، ص ۳۵۴. گفتنی است که در بحث نشانه‌های حرم روشن خواهد شد که این تعداد نشانه‌ها را که آقای بن دهیش در اینجا ذکر کرده، منافات دارد با آنچه در کتابش موجود است.

۲. اگر چه در حال حاضر مداخل و ورودی‌های مکه بیش از شش ورودی است. ۱. ورودی مکه از طریق حدیبیه. ۲. از طریق جاده جدید جدّه. ۳. جاده قدیم یمن. ۴. از طریق طائف. ۵. از راه لیث جاده جدید یمن. ۶. از طریق عرفات. ۷. از طریق نجد و عراق. ۸. از طریق جعرانه. ۹. از طریق تنعیم. الحرم المکی الشریف، ص ۱۰۸

ازرقی اولین مورخی است که دربارهٔ محدودهٔ حرم و علامتهای آن بحث کرده و حدود حرم را در شش سمت ورودی مکه شناسانده است.

وی در این مورد می‌نویسد: «حد حرم از طریق مدینه، پایین‌تر از تنعیم، نزدیک خانه‌های غفار، سه میل است و در راه یمن، کنار مسیر لبن و در گردنهٔ لبن است و آن هفت میل است و از راه جده واقع در منطقهٔ اعشاش ده میل، و از راه طائف از طرف عرفه، از بطن نمره یازده میل، و از راه عراق واقع در گردنه‌های خل در کنار کوه مقطع هفت میل، و از راه جعرانه در شعب آل عبدالله بن خالد بن اسید نُه میل است.» (ازرقی، ترجمه: دامغانی، ۱۳۶۸ ش.، ج ۲، ص ۴۰۴)

۱. بررسی مقدار مسافت ورودی حرم مکه از سمت مدینه (تنعیم):

تنعیم حد حرم از سوی مدینه به شمار می‌آید که نزدیک‌ترین حد حرم می‌باشد. این حد در سمت شمال غربی مکه قرار دارد. مسجدی در این حد قرار دارد که معروف به مسجد تنعیم یا مسجد العمرة، یا مسجد عایشه می‌باشد.

در مورد حد حرم از سمت مدینه (تنعیم) اقوالی وجود دارد:

سه میل: ازرقی، (همان). فاکهی، (ج ۲، ص ۸۹) نووی، (بی‌تا، جزء یک از ج ۲) ماوردی، (۱۴۱۰ ق.، ص ۲۸۷) ابن خرداد به، (۱۴۰۸ ق. ص ۱۱۶) فاسی، (۱۴۰۶ ق.، ص ۱۲۲) طبری، (۱۴۰۳ ق.، ص ۶۵۱) بن دهیش، (۱۴۱۸ ق.، ص ۷۸) و غیر آن از علمای اهل سنت؟ (تقی الدین الجراعی، بی‌تا، ص ۱۷۲؛ حویطان، ۱۴۲۵ ق.، ص ۳۴).

ابن براج طرابلسی در مهذب (ابن براج، ۱۴۰۶ ق.، ج ۱، ص ۲۷۳) که از علمای امامیه است حد حرم را از سمت مدینه سه میل نقل کرده.

ابوالفتوح رازی (۱۳۸۹ ش.، ج ۲، ص ۱۶۱) روایتی را نقل می‌کند که حد حرم از سمت تنعیم سه میل می‌باشد.

صاحب جواهر (نجفی، ۱۹۸۱ م.، ج ۲، ص ۳۰۳) از «سراجیه و «سروجی» حد حرم از سمت تنعیم را سه میل نقل می‌کند.

«ابن رسته» نوشته است: «حد حرم از طرف مدینه پایین‌تر از تنعیم، نزدیک خانه‌های

معاذ، سه میل است»، (ابن رسته، ترجمه: حسین قره چانلو، ۱۳۸۰ ش.، ص ۶۷).

بیش از سه میل: «فاسی» در «شفاء الغرام» حد حرم از سمت تنعیم را این گونه نوشته است: «...و این سمت شامل جاده مدینه و آن سویی است که از دیوار باب مسجد الحرام معروف به «باب العمره» تا نشانه‌های حرم در این جهت، که نه در روی کوه بلکه روی زمین هموار قرار دارند، به مقدار دوازده هزار و چهارصد و بیست ذراع دستی است که با احتساب هر میل برابر با سه هزار و پانصد ذرع، سه میل و دو پنجم و یک هفتم میل و یک پنجم یک پنجم یک هفتم میل می شود.

و از پایین باب شبیکه تا نشانه‌های مزبور، به مقدار ده هزار و هشتصد و دوازده ذراع می باشد، و با میل سه هزار و پانصد ذرعی برابر سه میل و سه پنجم یک هفتم میل و یک پنجم یک دهم یک دهم میل و یک هفتم یک دهم یک دهم میل. (ج ۱، ص ۱۲۲).

حدود چهار میل: این قول منسوب است به «ابو محمد بن ابی زید المالکی» در کتاب «النوادر» که او این قول را از چند تن از مالکی ها نقل می کند (فاسی، ۱۹۹۹ م.، ج ۱، ص ۱۱۲).

آیت الله صافی گلپایگانی این قول را در مناسک خود آورده اند، (۱۴۱۴ ق. ص ۸۸).
چهار میل: صاحب شفاء الغرام این قول را به فاکهی نسبت می دهد، لیکن به نظر مرتکب اشتباه شده؛ زیرا فاکهی در اخبار مکه می نویسد: «من طریق المدینة دون التنعیم عند بیوت نفار ثلاثة امیال» (۱۴۰۷ ق.، ج ۵، ص ۸۹).

و تعجب است از «بن دهیش» که محقق و مصحح کتاب اخبار مکه فاکهی است، در کتاب «الحرم المکی» (۱۴۱۸ ق.، ص ۱۱۰) متذکر این مطلب نشده و بدون توجه به این اشتباه، کلام فاسی را نقل می کند. اگر چه خود ایشان در کتابش (الحرم المکی الشریف و الاعلام المحیطة به) قول به سه میل را از ازرقی نقل می کند. در انتهای کلام ازرقی می نویسد: «و بنحوه قال الفاکهی» (فاسی، ج ۱، ص ۱۰۴)؛ یعنی فاکهی هم در حدّ تنعیم قائل به سه میل است.

محب الدین طبری (۱۴۰۳ ق.، ص ۶۵۱) قول به چهار میل را به «قیل» نسبت می دهد چنانکه صاحب کتاب «الحریمین الشریفین و التاریخ» (یحیی بن حمزه، ۱۴۲۸ ق.، ج ۱، ص ۱۳۵) هم به «قیل» نسبت داده و قائلی برای آن نقل نکرده اند. «فتح الباری»، (عسقلانی، ابن حجر، بی تا، ج ۳، ص ۴۷۹) فاصله تنعیم تا مکه را چهار میل نقل می کند.

مرحوم محقق خوئی، (۱۴۱۰ق.، ج ۵، ص ۵۱۸) هم حد حرم را از جهت تنعیم چهار میل دانسته است.

پنج میل: ابوالولید باجی بر این مقدار باور دارد؛ تقی الدین فاسی در شفاء الغرام کلام وی را آورده، می نویسد: «و اما تنعیم، من در مکه اقامت گزیدم و از بیشتر مردم شنیدم که (حد حرم) پنج میل است و طی اقامتم در آنجا، نظر مخالفی نشنیدم»، (فاسی، ۱۹۹۹م.، ج ۱، ص ۱۲۱).

صاحب کتاب «الروض المعطار» (حمیری، حقه: دکتر احسان عباس، ۱۹۸۴م.، ص ۱۹۰) نقل می کند که حد حرم از سمت تنعیم پنج میل می باشد.

«البکر» (ابن خرداد به، ۱۴۰۸ق.، ج ۱، ص ۴۰۳) نیز حد حرم از جهت یثرب را پنج میل نقل می کند.

شش میل: صاحب کتاب «الروض المعطار» (حمیری، حقه: دکتر احسان عباس، ۱۹۸۴م.، ص ۱۹۰) قول به شش میل را آورده، گر چه قائلی برای آن ذکر نکرده است.

مقدار مسافت حرم از سمت تنعیم به کیلومتر:

در مورد مقدار مسافت محدوده حرم از طریق تنعیم، علاوه بر ثبت آن به صورت میل، به کیلومتر هم نقل شده است.

در «تاریخ مکه المکرمة قدیماً و حدیثاً» آمده است: «مسجد تنعیم (مسجد عایشه) واقع در هفت و نیم کیلومتری مسجد الحرام از طرف شمال...»، (ص ۱۷).^۱

چنانکه هفت کیلومتر هم نقل شده است. «مبار کفوری» معتقد است هفت کیلومتر فاصله دارد و می افزاید: «شمال و حد آن تنعیم است که هفت کیلومتر فاصله دارد».^۲

«ابراهیم رفعت پاشا» حد حرم از سوی تنعیم را نزدیک به دوازده هزار و چهارصد و بیست ذراع به ذراع دستی می داند که معادل شش کیلومتر و صد و چهل و هشت متر

۱. «مسجد التنعیم: (مسجد ام المؤمنین عایشه - رضي الله عنها - يقع علي بعد (۵ و ۷) كم عن المسجد الحرام شمالاً».

۲. «الشمال: حدّه التنعیم و یبعد سبعة کیلو مترات» تاریخ مکه المکرمة، ص ۱۱

می‌باشد، (ترجمه: هادی انصاری، ۱۳۷۷ش.، ص ۲۱۰).

«بن‌دهیش» (۱۴۱۸ق.، ص ۱۲۳) مقدار مسافت این سمت (تنعیم) را نزدیک به همان مقداری می‌داند که مرآة الحرمین نقل کرده است؛ یعنی شش کیلومتر و صد و پنجاه متر. صاحب کتاب «احکام الحرم المکی الشرعیة» (حویطان، ۱۴۲۵ق.، ص ۳۵) حدّ حرم از سمت تنعیم را به وسیله دستگاه (GPS) اندازه‌گیری کرده و مقدار آن را پنج هزار و چهارصد و سی متر ثبت کرده است.

بررسی اقوال مختلف در مقدار مسافت، محدوده حرم از سمت تنعیم:

جهت روشن شدن بحث، اشاره به برخی مطالب ضروری است:
گرچه علما و مورخان در ثبات اعلام محیط به حرم اتفاق نظر دارند لیکن در تحدید مسافت مداخل حرم تباین وجود دارد.
واحد اندازه‌گیری منقول از مورخان و علما در رابطه با مداخل مکه در زمان قدیم «میل» بوده که در مقدار و اندازه آن اختلاف نظر وجود دارد.
هر میل دو هزار ذراع، سه هزار ذراع، سه هزار و پانصد ذراع، چهار هزار ذراع و شش هزار ذراع هم نقل شده است، (بن‌دهیش، ۱۹۹۷م.، ص ۱۱۲).
یکی دیگر از واحدهای اندازه‌گیری مستعمل و رایج در زمان گذشته «ذراع» بوده است که مراد از ذراع در مداخل ورودیهای مکه ذراع ید (دست) می‌باشد.
ذراع؛ به مسافت میان مرفق تا انتهای انگشت وسط انسان مستوی القامه می‌گویند.
هر ذراع، بیست و چهار انگشت به هم چسبیده است، (خاروف، ۱۴۰۰ق.، ص ۷۸).^۱
و هر انگشت به اندازه شش دانه جو به هم چسبیده است.
و عرض هر جو، به اندازه شش یا هفت مو از موی استر می‌باشد، (همان).^۲
«متر» و «کیلومتر» مقدار مسافت معلوم و مشخصی است که در آن اختلاف نیست.

۱. «کل ذراع اربع و عشرون اصبعاً معترضات.

۲. والاصبع ست شعيرات معتدلات معترضات و عرض کل شعير سبع شعرات اوست شعرات من شعر البغل.

این واحد اندازه گیری در زمان قدیم وجود نداشته، اگر چه مورخان بعدی به صورت متر و کیلومتر ثبت و ضبط کرده‌اند.

بسیاری از اقوال که در مقدار مسافت حرم نقل شده، مشخص نیست که این مقدار فاصله از ابتدای مکه تا اعلام و نشانه‌های حرم است یا از درهای مسجدالحرام تا نشانه‌های ورودی‌های حرم؟

به عبارت دیگر، اختلاف در موضع شروع اندازه گیری است که آیا از باب الشبکه است که ابتدای مکه است و یا از باب العمره که یکی از درهای مسجد الحرام است. یکی دیگر از اسباب اختلاف در مقدار مسافت محدوده حرم را می‌توان شل یا سفت کشیدن طنابی که با آن اندازه گیری کرده‌اند دانست؛ چنانکه پستی و بلندی زمین، خود دلیل دیگری می‌تواند باشد.

اختلاف راه‌ها و مداخل مکه در بعضی از جهات ورودی‌های مکه نیز دلیل دیگری بر وجود اختلاف در مقدار مسافت محدوده حرم می‌تواند باشد.

بنابراین، با مقدمات ذکر شده می‌توان گفت: ممکن است هر یک از اقوالی که در مقدار مسافت حدود حرم در منطقه تنعیم منقول است، صحیح باشد.

لیکن با توجه به اینکه اندازه گیری با دستگاه پیشرفته امروزی (GPS) که توسط آقای «الحویطان»، (۱۴۲۶ق.، ص ۳۵) اندازه گیری شده، برتری و ترجیح داشته باشد بر مقیاسهای دیگری که به واسطه ذراع، میل، یا طناب و یا متر اندازه گیری شده است.

۲. هرز حرم از سمت یمن:

محل نصب علامت حد حرم در این سمت آبگیر در گردنه لبن است (اضاءة لبن)، (ازرقی، ترجمه: دامغانی، ۱۳۶۸ش.، ج ۲، ص ۴۰۹). این آبگیر در زمان «فاسی» به نام «اضاءة ابن عقش»، (فاسی، ۱۹۹۹م.، ج ۱، ص ۱۱۴). معروف بوده، لیکن «الجراعی» صاحب کتاب «تحفة الراكع و الساجد»، (ص ۱۷۳) معتقد است که این آبگیر به نام «اضاءة بن عقشر» شناخته می‌شود. اما عبدالملک بن دهیش در تعلیقه بر «اخبار مکه فاکهی» (فاکهی، ۱۴۰۷ق.، ج ۵، ص ۸۹) آن را به نام «العکیشیه» معرفی کرده است.

در مقدار مسافت حد حرم از سمت یمن اقوالی وجود دارد:

۱. شش میل: محب الدین طبری در «القری» این قول را پذیرفته، (۱۳۹۰ق.، ص ۶۵۱).
۲. هفت میل: ازرقی، (ترجمه: دامغانی، ۱۳۶۸ش.، ج ۲، ص ۴۰۹). فاکهی (۱۴۰۷ق.، ج ۵، ص ۸۹)، ابن رسته، (ترجمه: حسین قره چانلو، ۱۳۸۰ش.، ص ۶۷). نووی، (بی تا، ج ۷، ص ۴۶۳). این قول را پذیرفته اند:
«تقی الدین فاسی» فاصله حد حرم را از طرف یمن به دو صورت بیان کرده است:
۱. از دیوار باب مسجد الحرام به باب ابراهیم تا نشان حرم در این سمت بیست و چهار هزار و پانصد و نه ذرع و چهار هفتم ذراع.
۲. از ابتدای مکه در معروف به باب الماجن تا حد حرم، در این جهت بیست و دو هزار و هشتصد و هفتاد و شش ذرع و چهار هفتم ذراع، (فاسی، ۱۹۹۹م.، ج ۱، ص ۱۲۳).

حد حرم از سمت یمن، با کیلومتر هم اندازه گیری شده است:

۱. دوازده کیلومتر: این مقدار مسافت را «السید سابق» صاحب کتاب «فقه السنه»، (سید سابق، بی تا، ج ۱، ص ۶۰۷).^۱ نقل کرده است.
۲. شانزده کیلومتر: این نظر را صاحب کتاب «تاریخ المکه المکرمة قدیماً و حدیثاً» نقل کرده است. (محمد الیاس عبدالغنی، ۱۳۸۷ق.، ص ۱۷).
۳. هفده کیلومتر: بن دهیش، این مقدار مسافت را نقل کرده، (۱۹۹۷م.، ص ۱۲۳).
۴. بیست کیلومتر: این مقدار فاصله را که به واسطه وسایل پیشرفته امروزی (GPS) گرفته شده، آقای «الحویطان» صاحب کتاب احکام الحرم المکی الشرعیه، (۱۴۲۶ق.، ص ۴۱). نقل کرده است.
چنانچه ملاحظه شد، در مقدار مسافت این سمت از حرم نیز اقوال گوناگون نقل شده که احتمال صحت همه آنها وجود دارد، لیکن ترجیح با نظر «احکام الحرم المکی الشرعیه» است که این مقدار مسافت را نقل کرده است.
۱. رفعت پاشا، ابراهیم، با کمی اختلاف (۱۲۰۰۹) متر آن را نقل کرده است.

۳. حد حرم از سمت عراق:

حد حرم از طریق عراق، در گردنه و بلندی خلّ است (ثنية الخلل) که در محلی بنام «مقطّع» واقع شده است.

در مقدار مسافت در این جهت هم اقوالی وجود دارد:

۱. شش میل؛ (ابن خرداد به، ۱۴۰۸ق.، ج ۱، ص ۱۱۶) ۲. هفت میل، (ازرقی، ترجمه: دامغانی، ۱۳۶۸ش.، ج ۲، ص ۴۰۹؛ فاکهی، ۱۴۰۷ق.، ج ۵، ص ۸۹؛ طبری، محب الدین، ۱۳۹۰ق.، ص ۶۵۲؛ النووی، بی تا، ج ۷، ص ۴۶۲). ۳. هشت میل، (ابن ابی زید مالکی در کتاب «النوادر» به نقل از فاسی، ۱۹۹۹م.، ج ۱، ص ۱۱۰) و (طبری، محب الدین، ۱۳۹۰ق.، ص ۶۵۲). ۴. نه میل، (یاقوت حموی، ۱۳۹۹ق.، ج ۲، ص ۲۴۴؛ الجراعی، بی تا، ص ۱۷۳). ۵. ده میل، (سلیمان بن خلیل به نقل از فاسی، ۱۹۹۹م.، ج ۱، ص ۱۱۰ و الجراعی، بی تا، ص ۱۷۴).

«فاسی» در شفاء الغرام این مسافت را به صورت ذراع نقل کرده، می نویسد:

«از دیوار باب بنی شیبیه تا دو نشانه‌ای که علامت حد حرم در طریق عراق می‌باشند و در جاده وادی نخله قرار دارند، مقدار بیست و هفت هزار و صد و پنجاه و دو ذرع دستی است...» و از اول «باب المعلاة» تا نشانه‌های یاد شده، بیست و پنج هزار و بیست و پنج ذرع دستی است»، (فاسی، ج ۱، ص ۱۲۱).

مسافت حد حرم از سمت عراق به صورت کیلومتر نیز بیان شده که در آن هم اختلاف وجود دارد.

بن دهیش (ص ۱۲۳) مسافت این جهت را ۱۲ کیلومتر و ۸۵۰ متر نقل کرده است. «ابراهیم رفعت پاشا» (ترجمه: انصاری، هادی، ۱۳۷۷ش. ص ۲۱۰) شخصاً اندازه گیری نکرده، لیکن اندازه‌های شفاء الغرام را که به صورت ذراع بوده، به متر نقل کرده است. او مسافت این حد را سیزده کیلومتر و سیصد و پنجاه و سه متر ذکر می‌کند.

«فقه السنه» مسافت این حد حرم را ۱۴ کیلومتر نقل کرده، (سید سابق، بی تا، ج ۱، ص ۶۰۷).

«احکام الحرم المکی الشرعی» (ص ۱۲۳) حد حرم، از سمت عراق را سیزده کیلومتر

و هفتصد متر دانسته است.

بررسی حد حرم از سمت عراق:

چنانکه در حدود پیشین بیان شد، امکان صحت همه اقوال در مقدار مسافت، در این سمت هم وجود؛ زیرا ممکن است اختلافها ناشی از پستی و بلندی زمین، شل یا صفت کشیدن طنابی باشد که با آن اندازه گیری شده است و یا اختلاف در مبادی ورودی مکه، در شروع اندازه گیری باشد. در هر صورت، همانگونه که در حدود پیشین گفته شد، می توان گفت: معتبرترین مسافت حد حرم در سمت عراق هم همان مقدار مسافتی است که به واسطه دستگاه پیشرفته امروزی (GPS) اندازه گیری شده است که همان سیزده هزار و هفتصد متر باشد که صاحب کتاب «احکام الحرم المکی الشرعیه» نقل کرده است.

۴. حد حرم از سمت طائف:

در مورد مقدار اندازه مرز حرم از سمت طائف، جاده عرفه، از مسیر وادی نمره، چند قول و نظر وجود دارد.

۱. هفت میل؛ ماوردی در احکام السلطانیه، (۱۳۸۶ق.، ص ۱۶۵). و ابو اسحاق شیرازی در مهذب، (ج ۱، ص ۱۹۰). و نووی در تهذیب الاسماء و اللغات، (بی تا، ج ۲، ص ۸۲). این قول را انتخاب کرده اند.

۲. نه میل؛ ابن ابو زید، (طبری، محب الدین، ص ۶۵۲). این مقدار فاصله را پذیرفته است. تحفة الراكع و الساجد، (ص ۱۷۶). از ابن خلیل این مقدار را نقل می کند.

۳. یازده میل؛ طبری، (ص ۶۵۱). ازرقی، (ج ۲، ص ۴۰۹). فاکهی، (ج ۲، ص ۸۹) و ابن خرداد به، (ج ۱، ص ۱۱۶) بر این نظریه اند.

۴. هیجده میل؛ قاضی ابوالولید باجی، (فاسی، ۱۹۹۹م.، ج ۱، ص ۱۰۸؛ الجراعی، بی تا، ص ۱۷۶).

۵. بیست میل؛ معجم البلدان، (یاقوت حموی، ۱۳۹۹ق.، ج ۲، ص ۲۸۲).

تقی الدین فاسی فاصله بین حرم از سمت طائف را با ذراع اندازه گیری کرده، مسافت این سمت را از باب بنی شیبه تا دو نشانه های حد حرم در این جهت را سی و هفت هزار و ده ذراع و دو هفتم و از باب المعلاة سی و پنج هزار و هشتاد

- ذراع و سه هفتم ذراع دانسته است، (فاسی، ج ۱، ص ۱۱۶).
 حد حرم از سمت طائف با کیلومتر هم نقل شده است:
۱. ابراهیم رفعت پاشا در مرآة الحرمین، (ص ۲۱۰) این مقدار فاصله را با متر محاسبه کرده و آن را ۱۸۳۳۳ متر می‌داند.
  ۲. بن دهیش صاحب کتاب الحرم المکی الشریف، (ص ۱۲۳) فاصله را ۱۵/۴۰۰ متر نقل کرده است.
  ۳. «احکام الحرم المکی الشرعی»، (ص ۳۹). فاصله میان مسجدالحرام تا اعلام حرم از سمت طائف را ۱۵/۳۰۰ متر ذکر کرده است.

۵. حدّ حرم از طریق جدّه:

- این حدّ که در جهت غربی مکه واقع است، در منطقه‌ای به نام «منقطع الاعشاش» قرار گرفته که راه قدیمی جدّه است.
- «شفاء الغرام»، (ج ۱، ص ۱۱۳). دو قول در رابطه با این حدّ از حرم نقل کرده، لیکن خودش در این حدّ مسافتی را مشخص نمی‌کند؛ زیرا به اعتقاد او، این حدّ از حرم در زمان او شناخته شده نیست، (فاسی، ۱۹۹۹ م.، ج ۱، ص ۱۰۶).
۱. ده میل: ازرقی، (ج ۲، ص ۴۰۹). فاکهی، (ج ۵، ص ۸۹)، ابن خرداد به، (ج ۱، ص ۱۱۶) ماوردی، (ص ۲۸۷). این مقدار فاصله را در این حدّ ذکر کرده‌اند.
  ۲. هیجده میل: شفاء الغرام، (فاسی، ۱۹۹۹ م.، ج ۱، ص ۱۱۳) این مقدار فاصله را از باجی و ابن ابی زید در کتاب «النواتر» نقل کرده است.
- این سمت از حدّ حرم به صورت کیلومتر هم نقل شده است:
۱. بیست کیلومتر، (بن دهیش، صص ۱۲۳).
  ۲. هیجده کیلومتر و سیصد متر، (حویطان، ۱۴۲۶ ق.، ص ۳۹).
- در مورد این حدّ از حرم، امکان صحت همه اقوال یاد شده وجود دارد لیکن آنچه دقیق‌تر به نظر می‌رسد، مقدار فاصله‌ای است که «حویطان» توسط دستگاه (GPS) اندازه‌گیری کرده که مقدار هیجده کیلومتر و سیصد متر باشد.

۶. حدّ حرم از سمت جعرانه:

این حد از حرم که در شعب عبدالله بن خالد بن اسید قرار دارد در زمان تقی الدین فاسی شناخته شده نبوده، اما ازرقی و فاکهی از آن نام برده‌اند و مقدار مسافت این حد را بیان کرده‌اند.

اقوال در حدّ حرم از جهت جعرانه:

۱. نه میل: ازرقی، (ج ۲، ص ۴۰۹). فاکهی، (ج ۵، ص ۸۹)، ماوردی، (ص ۱۶۵). جراحی، (ص ۱۷۵). قسطلانی، (ج ۳، ص ۳۶۰). قائل به این مقدار مسافت می‌باشند.
۲. دوازده میل: سلیمان ابن خلیل، (فاسی، ج ۱، ص ۱۱۱؛ ص ۱۷۵). قائل به این مقدار مسافت می‌باشند.

این جهت از حد حرم هم به صورت کیلومتر اندازه گیری شده است:

۱. ۱۶ کیلومتر: این مقدار مسافت را کتاب «فقه السنه»، (ج ۱، ص ۶۰۷). نقل کرده است.

۲. ۱۸ کیلومتر: بن دهیش در «الحرم المکی الشریف»، (ص ۱۶۶). ذکر کرده است.

۳. ۲۲ کیلومتر: «تاریخ المکه المکرمة قديماً و حديثاً» (ص ۱۷)

کتاب «احکام الحرم المکی الشریف» برای این حد حرم، اندازه‌ای نقل نکرده، لیکن در این حد هم همانند حدود قبلی، می‌توان گفت که همه اقوال نقل شده، امکان صحت دارد ولی قول مطمئن‌تر، قول به هیجده کیلومتر است که توسط آقای «بن دهیش» اندازه گیری شده است.

حدود حرم از راه‌های جدید:

۱. از راه جدید جده: بن دهیش در «الحرم المکی»، در رابطه با این جهت می‌نویسد: «از دیوار مسجد الحرام تا نشانه‌های راه جده راه نفوذی حنک الغراب (یا اظلم غربی) (۲۲ کیلومتر)». (ص ۱۲۳ و ۱۲۴).

اما کتاب «احکام الحرم المکی الشرعیه» (صص ۴۰ و ۴۱). به واسطه دستگاه (GPS)

اندازه گیری نموده، مقدار مسافت را بیست و یک (۲۱) کیلومتر اندازه گیری کرده است.

۲. از راه یمن جدید: «بن دهیش» مقدار مسافت این سمت از ورودی مکه را ۱۷ کیلومتر و «احکام الحرم المکی الشرعیه»، (ص ۳۵) مقدار ۲۰ کیلومتر اندازه گیری کرده است.

۳. از راه طائف جدید: آقای «بن دهیش» این مقدار مسافت را ۱۵/۵۰۰ کیلومتر دانسته، لیکن آقای «حویطان» ۱۴/۶۰۰ کیلومتر ثبت کرده است.

چنانکه در راه‌های قدیمی مکه مکرمه بیان شد، در راه‌های جدید هم همینطور است؛ یعنی اگرچه ممکن است هر دو قولی که در مورد مقدار مسافت راه‌های جدید گفته شد صحیح باشد لیکن اندازه گیری با دستگاه (GPS) دقیق تر و مورد اطمینان تر است.

محیط و مساحت حرم:

بن دهیش درباره محیط حرم می نویسد: «بعد از آن که در حرم یک دور کامل زدیم، برایم روشن شد که دایره حرم صد و بیست و هفت (۱۲۷) کیلومتر است.»^۱ همچنین ایشان مساحت حرم را طبق نقشه هوایی، پانصد و پنجاه کیلومتر و سیصد متر مربع محاسبه کرده است.^۲

نتیجه گیری:

از مجموع مباحث بخش نخست «محدوده حرم»، در یافتیم که آن، از اهمیتی خاص برخوردار بوده و احکامی ویژه برایش تشریح شده است. فقهای امامیه پیرامون محدوده و مساحت حرم بحث چندانی نکرده‌اند و در این مورد تنها به روایت زراره از امام صادق علیه السلام استناد می کنند که فرموده‌اند: «خداوند حرمش را چهار فرسخ در چهار فرسخ حرمت بخشید.»

۱. «و بعد اکتمال دورتی حول الحرم من نقاط الحدود، تبین لی أن دائرة الحرم تبلغ مائة وسبعة وعشرين کیلو متراً»، الحرم المکی الشریف، ص ۱۲۲
۲. همان، «بقیاس مساحة الحرم من واقع الخرائط الجویة فوجدتها خمسمائة وخمسين کیلو مترا وثلاثمائة متر مربع».

بنابراین، علمای امامیه در مقدار مساحت حرم مکه دارای اتفاق نظریه‌اند و همگی معتقدند که مساحت حرم «برید در برید» است و چون هر برید چهار فرسخ شرعی است، مساحت تقریبی حرم شانزده فرسخ مربع می‌شود، البته این مقدار مساحتی که ذکر شد، نسبت به اطراف مکه به طور مساوی نیست.

اما به عقیده اهل سنت (چنانچه از کتب موجود نزد آنها استفاده می‌شود) در حدّ و حدود حرم اختلاف است و به گفته فاسی: «آن چه در مورد حدود حرم در میان مردم دیده‌ام نشان می‌دهد که همه حدود حرم دارای اختلاف است.»

و طبق تحقیقات و نقشه‌هوائی، که بن‌دهیش در کتاب «الحریم المکی و الاعلام المحیطة به» آورده، مساحت حرم تقریباً مساوی است با آنچه در روایت امام صادق علیه السلام بیان گردید.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی